

TÜRK DÜNYASININ ORTAK DEĞERİ OLARAK “AKIL” KONULU ATASÖZLERİ* **

Nergis BİRAY ***

Öz

Atasözleri, geçmişten bugüne süzülüp gelen, hafızalarda kalıcılığının kolay sağlanması için insanlar tarafından kısaltıla kısaltıla kalıp sözler şekline dönüştürülen, anonim ifadelerdir. Bu ifadeler, ağızdan ağıza geçme özellikleriyle yüzyıllar içerisinde kültürel kodlarımızı sürekli gelecek nesillere aktararak yol göstericilik yapmışlardır. Uzun süren gözlemlere dayanmaları, tecrübelerle şekillenmeleri onları ortak değerler içerisinde önemli bir yere oturtmuştur. Kendine has özellikleriyle toplumu bir araya getirme, kültürel ortaklığı sağlama, birlik ve beraberliği temin etme, bütün Türk dünyası ile daha öz söyleyişle Türk milleti ile ortak duygu ve düşüncüyü ifade etme özellikleriyle birleştirici olmuşlardır.

Atasözleri içerisinde sık kullanılan ‘akıl’ konulu atasözlerinin Türk dünyasında ortak kullanım alanı bulması ‘ortak aklın’ da bir göstergesi olabilir. Yazıda ‘akıl’ konulu atasözleri anlam itibarıyla ele alınıp Türk dünyasındaki ortak duygu ve düşünce dünyası açısından incelenmiştir. Ortak aklın ve kültürel birliğin göstergesi olarak Türk dünyasında kullanılan atasözleri seçilmiş ve ortak düşünce evreni açısından da değerlendirilmiştir

Anahtar Kelimeler: ortak duygu ve düşünce dünyası, ortak akıl, atasözleri, akıl, kültürel kodlar, köken birliği.

PROVERBS WITH “MIND” AS A COMMON VALUE OF THE TURKISH WORLD

Abstract

Proverbs, which comes from past to now, curtailing by man to provide its memorability and transformed routines, are anonymous statements. They had been work as a guide that transfer our cultural codes to next generation with their properties and they are transferred from mouth to mouth. They are formed through longtime observations and take form with experiences, so they have an important place in shared value. They are connective Turkish world because they have certain characteristic such as gathering community, providing cultural association, procuring unity and solidarity, expressing common perception and common thinking. The fact that proverbs that frequently talk about mind find a communal area is also an indicator of common mind.

* Makalenin Geliş Tarihi: 19.12.2016, Kabul Tarihi: 13.02.2017.

** Bu makale, 05-06.11.2015 tarihindeki TASAM-Medeniyet İnşası Türkiye Vizyonu Uluslararası Kongresi’nde sunulan “Ortak Değerler: Türk Dünyası Atasözlerinde Akıl” başlıklı bildirden değiştirilerek ve genişletilerek kaleme alınmıştır

***Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. nergisb@gmail.com.

Proverbs about mind were approached as their meanings and examined in terms of shared values. Proverbs which are used in all over the Turkish world were chosen as indicators of cultural union and common mind and they were evaluated in common universe of thought.

Keywords: common sense and intellectual world, common mind, proverbs, mental, culture codes, unity of origin.

1. Giriş

Aralarında dil, duygu, düşünce, gelenek ve görenek birliği olan, belirli kültürel gelenekler etrafında toplanan, ortak değerleri paylaşan ve ortak bir geçmişe sahip olan topluluklara “millet” adı verilir. Bir milletin varlığını koruyabilmesi, kendi değerlerini geliştirerek gelecek nesillere taşıyabilmesi yine bu milletin mensuplarına ait bir görevdir (Kurt, 2012: 13).

İnsanoğlunun geçmişten geleceğe doğru varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan unsurları genel olarak maddi ve manevi değerler şeklinde adlandırabiliriz. Sadece birey olarak hayatımızı sürdürmediğimiz bir gerçektir. Ferdin bir toplumun, bir milletin parçası olması ise adı geçen değerlerdeki ortaklığın sağlanması, onların sürekliliği ve kuşaktan kuşağa aktarılması ile doğrudan bağlantılıdır. Diğer önemli nokta bu değerlerin ne kadarının geçmişten geleceğe aktarılıp aktarıl(a)madığı konusudur. Bu tür değerlerin aktarımında başarılı olup olunmadığını, bu değerlerin günümüzdeki kullanımını, kullanım sıklığı bize gösterir. Yazıda bize kadar ulaşan, Türk dünyasının ortak kültürel değerlerinden olan atasözleri ve Türk dünyasında ortak olarak kullanılan “akıl” konulu atasözleri üzerinde bir inceleme yapılmaktadır.

2. Atasözü

Atasözünün anlamı ile ilgili binlerce tanım vardır. Bunlardan tek tek bahsetmek yerine Aranyosi'nin tanımını vermek daha yerinde olacaktır: “Bir veya birden fazla ortak faktörü paylaşan belirli bir insan topluluğunun, kendi içinde oluşturduğu sözel-kültürel iletişim ağı dâhilinde yer alan kalıp sözdür” (2010: 14).

Atasözleri, uzun tecrübeler sonrasında ortaya çıkan, geçmişten bugüne hafızada kolayca saklanabilmesi için kalıp ifadeler hâlini alacak kadar kısalarak gelen, nasihatler içeren, yön göstericilik özelliği bulunan ve toplum tarafından ortak olarak kullanılan söz öbekleridir. Atasözleri, kültürel açıdan bakıldığında bir kültüre dâhil olan bir kişinin/toplumun düşünme, olaylar karşısındaki algılama, kabullenme, karşılığında bir davranış biçimi sergileme tarzını gösteren yapı taşlarındandır. Toplumun ayrılmaz bir parçası olan ve toplumu oluşturan ferdin, yetiştiği toplumun kültürel öğelerinden biri olan atasözlerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Atasözleri bu anlamda olaylar ve sorunlar karşısında ferdin neyi, nasıl ve hangi yolla yapması gerektiği konusunda yorum yapmayı sağlar ve yol gösterici bir işlev yerine getirir. Aynı kültüre sahip kişilerin aynı veya benzer bir düşünce yapısına sahip olması ve

olaylara karşı veya sorunların çözümünde birbirine paralel yollarla hareket etmesi de bunun bir göstergesi kabul edilebilir.

Atasözleri, halk kültürünün bir ürünüdür. Elçin, onların “geleneklerin içerisinde zamanın seyri ve sosyal çevrenin içinde şekil ve muhtevasını kazanarak bugüne kadar geldiklerini” ifade eder (1986: 625). Toplum ve bireylerin yüzyıllar boyu yaşadığı olaylar ve tecrübeler sonucunda ortaya çıkmışlardır. Bu açıdan içinde buldukları kültürün sosyal sistemi, yapısı, dini, inanç ve değer yargıları, felsefesi, psikolojisi ve kültürel değerlerinin bir temsilcisi olurlar. Bu yapıları onları güçlü kılar ve millî kişilik kavramının kurulmasına yardımcı unsurlar hâline getirir.

Atasözlerinin söyleyeni belli değildir. Atasözleri yoğun ve ortak bir düşünceyi az şeyle söyledikleri için fikir yoğunluğuna sahiptirler. Kısa ve özlü sözlerdir. Bu bakış açısı, bizi, onların temsil ettikleri milletin zekâsını, düşünce dünyasını, fikrî kıvraklığını ve ruh dünyası ile yeteneklerini yani sosyal, toplumsal, felsefi, kültürel ve psikolojik yönünü gösterdiği sonucuna ulaştırır. Atasözleri içinde bulunduğu milletin kültürünün temsilcisi olması yanında toplumun bireylerinin tecrübe, bilgeliği ve benzetme gücünün de göstergesidir. Aksoy, atasözlerinin “sosyoloji, felsefe, tarih ve ahlaki yönden incelenmesi yanında psikolojik olarak da araştırılmaya değer millî varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından önemli dil yapıları olduğunu” belirtir (1965: 13).

Atasözleri soyut olan düşünceleri somutlayarak anlatan, hikmetli, kalıplaşmış sözlerdir, sebep-sonuç ilişkisini irdelerler ve çözümleyici bir düşünceye sahiptirler. Sosyal ve kültürel değerler tarafından onaylanmış olan atasözleri, toplum tarafından birer kanun maddesi gibi kabul görürler. Ataların sözü olduğu için kutsallaştırılırlar. Bireysel değildirlir. Topluma mal olmuşlardır. Tecrübelerin toplamını dile getirirler. Bir bireyin her zaman karşılaşılabileceği ve tekrar eden bir probleme sosyo-kültürel açıdan çözüm öneren ifadeler içeren atasözleri, kişisel bir ortamı geleneksel ve sosyal bir ortama taşırlar. Toplumsal psikoloji tarafından da onaylanmışlardır. Bu sebeple toplumda yansız olarak kabul görür, doğru ve yol gösterici olarak kabul edilirler (Çobanoğlu, 2004: 9). Bu da atasözlerinin kolektif aklı/bilinci temsil ettiğinin bir göstergesidir. Bu durum onların çözüme yönelik işleyişini tartışmasız kılar ve atasözlerini bireysellikten uzaklaştırır.

Bazı atasözlerinde zaman içerisinde anlam değişimleri görülmektedir. Bu tür değişiklikler, atasözlerinin bireyin uyması gereken kural ve yönlendirmeleri içermesi sebebiyle toplumun sosyal ve kültürel yapısındaki düzenleme ve değişikliklerle doğrudan bağlantılıdır.

Atasözleri toplum hayatı içinde yaşayan bireylere sosyal ve kültürel açıdan yol gösterdiği için bir el kitabı gibi de değerlendirilebilir. Çobanoğlu, atasözlerinin bu özelliklerinden hareketle “onların en eski şekillerinin mitlerin modelini oluşturduğu

dünya görüşüne bağlı kabullerin, bir örnek üzerinde kalıplaşmış kutsama törenlerine veya ritüele dönüşmeleri sürecinde ve belli düsturlara bağlanış aşamasında da yine atasözlerinin işe koşulmuş olmasının determinist bir gereklilik olarak karşımıza çıktığını” söyler (2004: 2).

Bütün milletlerde atalardan kalan, yol ve yöntem gösteren, öğüt veren, toplum hayatı içinde bireyin uyması beklenen genel kural ve yönlendirmeleri ifade eden bu tür sözler vardır (Çobanoğlu, 2004: 1). Bu yapılarıyla değerlendirildiğinde atasözleri, genel kuralları belirlemeleri ve yol gösterici nitelikleriyle milletin karakterini, hayat karşısındaki tutumunu, olaylar karşısındaki tavrını ve belleğini yansıtır. Her topluluk tarafından genel kabul gören kural ve değerler her millette birbirine yakın ifadeler içerir. Bu anlamda atasözleri insanlığın binlerce yıllık geçmişini, hayat içindeki mücadelesini sonraki nesillere taşırlar. Atasözleri başlangıçta kimin tarafından söylendiği belli olmayan tecrübelerin ifadesi şeklinde ortaya çıkan, sözlü ifadeye yerini bulduktan sonra hafızada kalması için belli ritim, ölçü ve kafiye gibi unsurlarla duygu ve düşünceleri her yüzyılda yeni ifadeleri de bünyesine alarak gelecek nesillere taşıyan sözler olarak karşımıza çıkarlar. Atasözleri aslında toplumların kültürel belleklerinin mekânıdır. Onlar üst yapıda evrensel bilincin temsilcisidir de. Bütün insanlığı ilgilendiren genel kural ve değerler dışında kalan farklı değerleri ifade etmesi yönünden ele alındığında atasözleri bir milleti diğerinden ayıran kültür unsurları içinde yer alırlar. Bu farklı unsurlar dil, edebiyat, tarih, sanat, gelenekler, folklor, vs. şeklinde sıralanabilir.

Aksoy’a göre: “Atasözleri, [...] inandırıcı ve kutsaldırlar, [...] geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanı ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler” (1995: 15). Atasözleri, Türkler arasında atalarından miras kaldığı için kutsal bir servet olarak kabul edilir (Çobanoğlu, 2004: 4). Bu sözler, Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Göktürk Bengü Taşları ile Uygur Türklerinden ve Karahanlılar devrinden kalma *Divanü Lugat’it-Türk, Kutadgu Bilig*, vb. gibi Türkçe eserlerde sa-: “düşünmek, saymak” fiilinden türemiş “söz, mesaj, haber” anlamı da taşıyan “sab > sav” terimiyle karşımıza çıkar (Elçin, 1992: 343).

Sertkaya, Türkçenin en eski yazılı eserlerinde yer alan atasözleri ve deyimlerin Köktürk ve Uygur harfli metinlerde yer aldığını ifade ederken (1983: 275); Çobanoğlu, Türkçe atasözleri hakkındaki en eski metin olan *Divanü Lugat’it-Türk*’teki “yaşlı adamın sözü bırakılmaz, kağıl bağı çözülmez” ve “erdemin başı dildir” atasözlerini örnek verir (2004: 4). *Divanü Lugat’it-Türk*’teki “kut belgüsü bilig” “devlet alâmeti bilig”dir atasözü de neredeyse bin yıl önce yazıya geçirilmiş atasözlerinden sadece biridir (Kafesoğlu, 1988: 326-327). *Kutadgu Bilig*’de -şiir olduğu için bazı kelimeleri değiştirilmiş olsa da- birçok atasözü, deyim ve özlü sözlerle karşılaşırız. Bu, tarih boyunca milletle birlikte hareket eden ve kısalıp kalıplaşan halk ürünleri Türk dünyasında bugün de kullanılmaktadır.

Tarih boyunca birbirinden oldukça uzak coğrafyalarda, farklı devlet sınırları içinde, farklı dinlere ve kültürlere maruz kalarak yaşayan Türklerin tarihte olduğu gibi bugün de aynı atasözlerini kullandıkları yani aynı hayata bakış açısıyla geleneksel Türk düşünce sistemine, aynı dünya görüşüne sahip olan halk felsefesiyle hareket ettikleri görülmektedir. Bu durum, onların birbirleriyle aynı düşünce ve hayat tarzına, kültüre, tarihe, inanç değerlerine sahip olduklarının bir göstergesidir. Millî karakteri yansıtan, coğrafya, uzak mesafeler ve lehçe farklılıklarının bile ötesinde bütün Türkleri bir araya getiren önemli kaynaklardan biridir. Bu yapılarıyla ve kullanımlarıyla kültürel köken birlikteliğini de temsil ederler. Onlar rastgele elde edilen malzemeler değildirler, yapılarında ilmi gerçeklikleri de taşırırlar.

İnsan gelişimi, davranışların kaynakları olan güdüler, psikolojik savunma mekanizmaları, algı ve dikkat, eğitim teorileri ve öğrenme, sembolik eylemlerden düşünce-iletişim, rüyalar, kalıtım ve çevre, kişilik, ilişkiler, psikolojik danışma gibi konular çerçevesinde Türk atasözleri üzerinde psikolojik çözümlenmeler yapan Kurt, Türk atasözlerinin, kişiliğin öğelerinden olan *super-egoyu* ve *egoyu* yansıtan özellikler içerdiğini, çocukluk, gençlik ve yaşlılıkla ilgili değer yargılarını yansıttığını, bilincin ilk unsuru olarak algılamının, disiplinin ve "sınama-yanılma" yoluyla öğrenme ve öğretmenin örneklerini içerdiğini, bireyin akıl ve mantığına seslenmesi sebebiyle toplumca kabul gören mutlak doğru olarak yol gösterici olduğunu, insanlar arası iletişimi güçlendirdiğini, kişilik gelişimine özellikle de millî kimlik kazanmaya katkı sağladığını ifade eder (2012).

Atasözlerimiz en uzağından en yakınına Türk dünyasının hemen her köşesine yayılmıştır. Atasözleri Türk dünyasının "kültürel kodları"dır (Çobanoğlu, 2004: 7) denilse yanlış olmaz. Atasözlerinin ne anlattığını çözmek, aynı düşünce ve duygu dünyasındaki insanların davranış kalıplarının ne olduğunu anlamaya yardımcı olabilir. Atasözlerinin tamamını incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için sadece "akıl" konulu atasözleri seçildi ve ortak değerlerden olup olmadığı tartışıldı. Akıl konulu atasözlerinden bazıları Türk lehçelerinin hepsinde kullanılırken bazıları iki, üç veya dört lehçede ortak olarak kullanılmaktadır.

3. Akıl Kavramı

Herkesçe bilinen ve genel kabul edilen akıl, insanı diğer varlıklardan ayırır. İnsanoğlu, neyi, ne zaman, nerede, nasıl yapacağına ancak ve ancak "düşünme yeteneği" ile yani akılla karar verir.

Akıl, *TDK Büyük Türkçe Sözlük*'te: "1. Düşünme, anlama ve kavrama gücü, vs. 2. Öğüt, salık verilen yol. 3. Düşünce, kanı. 4. Ruh. 5. Bellek" (tdk.gov.tr e-tarih 17.08.2015) şeklinde tanımlanmaktadır.

Sistem filozofu da denilen Farabi'ye göre insan aklının üç derecesi vardır: "kuvve

halinde akıl, fiil halinde akıl, kazanılmış akıl” (Uysal, 2004: 147). O, akli işlevine göre de tasnif eder: “1. Avamî akıl, 2. Kelamî (teolojik) akıl, 3. Burhanî (analitik) akıl, 4. Ahlakî (etik) akıl, 5. Psikolojik ve epistemolojik akıl, 6. Metafizik akıl” (Uysal, 2004: 148). Ona göre akıl, “insanın kendisiyle insan olduğu şeydir” veya “insanın sahip olabileceği hayırlı şeylerin en özel olanı”dır (2004: 148). Farabî, “hapsetmek, alıkoymak, engellemek” anlamlarına vurgu yaparak aklın, ahlakî yönü üzerinde de durur.

“Akıl, bilmediğimiz şeyleri kavramamıza, anlamamıza, öğrenmemize yarayan ve doğruya ulaştırılan bilgi kaynağıdır” (2004: 148). Farabî’ye göre “tekrara dayanan tecrübelerden yola çıkarak akıl yoluyla bir konuyu kesinleştirme ve bu şekilde bir şeyi tercih etme veya bir şeyden uzak durma gibi irade gerektiren filler sonucunda bahsedilen akılda kesin bilgiler oluşur. Bu şekilde ortaya çıkan ilkeler insanların iradî fiilleri ortaya koymakta başvurduğu ilkelerdir. Farabî’de ahlakî akıl olarak ifadesini bulan bu akıl yoluyla insanın hayatı boyunca yaşadığı tecrübeler olgunlaşır, gelişir ve ahlakî yargıları sağlamlaştırır. Zamanla bunlara yeni yargılar da eklenir. Böylece “görüş sahibi” olma dediğimiz özellik ortaya çıkar ki bu da insanı güvenilir, görüşleri tartışılmadan kabul edilen bir fert haline getirir” (2004: 149-150). Farabî sonuçta “aklı olgunluk” ile “ahlakî olgunluk” arasında bir ilişki olduğunu da belirtir.

Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Din* adlı eserinde akli “[y]aratılıştaki bir garîze (huy, özellik) ve kendisiyle eşyanın hakikati idrak edilen asıl bir nurdur. Zekâ ve zeyreklik (uyanıklık), ahmaklık ve gabâvet (anlayışsızlık) fitrîdir. Bunlar yaratılıştadır. Yaratılışında akıl ve fehimden (anlayıştan) yoksun olanlar bunu sonradan temin edecekler. Ancak bunlar kimsede varsa tecrübe ve derecelerle inkişâf ettirebilir ve geliştirebilir” (1975: 872) şeklinde tanımlar. Ona göre insana has bir özellik olan aklın iki yönünden bahsedilebilir: “Eşyanın gerçeğini bilmek ve kalpte ilim sıfatına sahip olmak”. Gazâlî’de akıl; “akıl, ruh, kalp, nefis” gibi kelimelerle eş anlamlı veya yakın anlamlı olarak kullanılır. Sonuçta akıl, insanda kabiliyet olarak vardır. Eğer yoksa sonradan edinilmesi mümkün değildir. O var olmalıdır, ancak o zaman sonradan geliştirilebilir (Deveci, 2007: 8).

Aydınlanmacılara göre akıl, insan yaşamı için hemen her şey demektir. Antik çağlardan beri insanı yükselten ve yücelten, onu diğer canlılardan ayıran ve üstün yapan akıl, insanın insan olması, bütün insanlığın ilerlemesi ve mutluluğa kavuşması için gereklidir. Akıl, akılcı düşünce demektir ve evrenseldir. O, her şeyin doğrusunu yapabilecek bir güce sahiptir. İnsan aklına eğitimle istenen şekil verilebilir. Aydınlanmacılık akli kutsallaştırarak her şeyi akılla çözmeye çalışır. “Aydınlanmanın parolası, akli kullanma cesareti göstermektir. Bir başka ifade ile akla tüm saygınlığını yeniden vermektir”. Kısacası, aydınlanmacılarda ilerlemenin motoru hem akıl hem de akılla birlikte işleyen bilim ve sanattır (Atak, 2009: 56-57).

Songar, akli insanın diğer canlılar arasındaki üstünlüğünü sağlayan kudret olarak tanımladıktan sonra onun sadece kişinin hayat mücadelesindeki başarısını sağlamadığını, bireyin iç âlemini düzene soktuğunu, ruhî olayların plan dâhilinde gerçekleşmesini sağladığını, insanı heyecan, korku, çapraşık duygu ve arzular, hırs ve ahlaksız eğilimlerden koruduğunu belirtir (1981: 26).

Bu görüşler ışığında tartışılan bireysel aklın sosyal ve kültürel hayatı etkilediğini savunan bilim adamları yanında tersine sosyal ve kültürel hayatın bireyin aklını/ bilincini etkilediğini söyleyen bilim adamları da vardır.

Bir değişim çağrısı olan ve akli insanlığın kurtuluşu olarak gören aydınlanma düşüncesi, başkasının kılavuzluğuna gerek duymadan aklını kullanma cesareti gösteren ve evrensel akıl ilkeleri doğrultusunda davranan insanların, kaderlerini kendilerinin belirleyeceğine ve arzu edilmeyen şeyleri değiştirerek mutluluğa ulaşılacağına inanır. Akli, insanın doğasına ait, bireysel, evrensel, deneysel, eylemsel gibi farklı durumlarda ele alır. Aydınlanmadaki akıl anlayışı, gelişme, iyileş(tir)me, ilmi ilerleme gibi konular üzerine kuruludur (Atak, 2009: 63).

Bireysel psikoloji okulunun kurucusu olan Adler, akli “içinde toplumsal ilginin de bulunduğu bir zekâdır ve bu da genellikle yararlı olan tarafa mahsustur” şeklinde tanımlar. Birey, akıl yoluyla bütün eylemleri, davranış ve ifade biçimlerini anlayabilecektir (Kurt, 2012: 153).

Konusu dört kavram üzerine (adalet devlet, akıl, kanaat) oturtulan *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib aklın Yaradan'ın yaratılana bahşettiği en önemli şey olduğunu ifade eder. Yusuf, aklın tanımını şu şekilde verir: “Aklın hareketi doğrudur, itibarı da büyüktür. Daima sağdan hareket eder, solu hiç yoktur. Doğru ve dürüst olan, aldatması olmayan, kabul edilebilecek tavır ve davranışlara sahip olan, uzun bir süre geçse bile doğru bildiği yoldan şaşmayan, yaptığı her şeyin esası doğruluk üzerine kurulan, sonuç vermeyen hareketleri ihtiyar, fakat kendisi genç olan, küçüklüğü sevimli, ihtiyarlığı sakın, kendisi yumuşak huylu, alçak gönüllü ve çok yararlı olan şey”dir (1869–1872).

Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş ile temsil edilen akıl, bilginin kaynağı ve bilgiyi elde etme yolu olarak kabul edilir (Akgün, 1996: 95). Tanrı seçerek yarattığı varlık olan insana, akıl, bilgi ve dil vermiştir. Akıllı olmak Tanrı vergisidir. Bilgi akıl yoluyla sonradan elde edilir. Akıl ve bilgi insan hayatının anlam kazanmasını sağlayan iki güçtür. Akıl, karanlık gecede bir meşale gibidir, bilgi ise insanı aydınlatan ve yücelten bir ışıktır. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür, bu ikisi ile itibar görür (Akgün, 1996: 95). Akgün, “Yusuf Has Hacib'in bilginin kaynağı olarak akli kabul ettiğini, bilgi edinme sürecinde aklın bir sınırı olduğunu ileri sürdüğünü, aklın bilginin depolandığı yer olduğunu söylerken rasyonalist (akılcı) olduğunu belirtir. Ancak halkı ve bütün dünyayı hükmü altına alma vasıtası olan bilginin doğuştan getirilmediğini, akıl hariç

her türlü bilgi ve faziletin sonradan kazanıldığını söylerken de tam tersine ampirist (deneyci) olduğunu ifade eder (1996: 97). Yusuf Has Hacib, akıl kavramını hep merkezde tutar, onu bilgi ve anlayış vasıflarıyla değerlendirir. Faziletli olan, beğenilen ve toplum tarafından kabul gören işler her zaman akıl ile yapılmamış mıdır?

Koç, *Kutadgu Bilig ve Babürnâme* örneğinden hareketle “Türk Devleti’nde akıl” incelediği makalesinde akli hükümdar ve devlet adamlarıyla bağlantılı olarak “siyasi, idari ve askeri” başlıkları altında ele alır (Koç 2012: 61–72).

“Akıl” konulu atasözleri ele alınacağına ve atasözleri akıl ürünü olduğuna göre “Akıl nedir?” konusuna da kısaca bakmakta fayda olduğu düşünülmektedir. Atasözlerini oluşturması yanında toplumun temelini kuran ve çalışılan konu gereği bizi en çok ilgilendiren “kültürel ve uygulamalı akıl” nedir?

3.1. Kültürel Akıl (Kolektif Akıl veya Ortak Akıl)

Farabî’nin ahlakî akıl olarak tanımladığı akıl, tecrübe esaslı olması, bu açıdan bakıldığında uzun bir zaman diliminde gerçekleşmesi, faydalı olması gibi özellikleriyle kültürel akılla birebir örtüşür. Macit’in kültürel akıl tanımında vurguladığı şu hususlar bu açıdan önemlidir: “Akıl tecrübelerden başka bir şey değildir. Bu tecrübeler ne kadar çoksa nefis de o kadar akıldır. Tecrübe meydana gelmediği sürece bu akıl, ancak bi’l-kuvve akıldır” (Macit, 2013: 6). Kültürel akıl, herkeste var olması mümkün olmayan bir akıldır. Onun ortaya konulması için araştırma ve düşünme yoluyla elde edilen bilginin olması gereklidir. Macit, kültürel aklın dört temel unsurundan bahseder: “1. Tarihte iz bırakan düşünürler ve onların eserleri; 2. Türk tarihinde önemli rol oynayan, Türk milletinin mücadelesini veren siyasi şahsiyetler ve liderler; 3. Kültürel aklın sicilleri olan yazıtlar, arşivler ve amelî hayata ilişkin gelenekler; 4. Kültürel miras” (8–10).

Birey, sosyalleşme sürecinde toplumsal akıl ya da topluma dair düşüncelerin farkına varır. Toplumdan aldığı unsurlarla toplumla birlikte hareket eder ve ortak düşünme formuna uygun davranır. Toplumsal akılla birlikte ortaya çıkan bilinç, toplumda bütün etki ve ilişki alanlarının kesiştiği noktada geçerlik kazanır. Toplum üyelerinin ortak duyma, düşünme ve davranışta bulunmalarını sağlayan bilinçlenme sonucunda, toplumsal sorunlara karşı takınılan ortak tavır toplumsal bilinci ve kolektif akıllı da ortaya çıkarır. Ortak akıl, bireyin toplum yapısı içindeki öznel, nesnel ve toplumsal konumunu da oluşturur. Birey, toplumdaki düşünme ve akıl yürütme kalıplarını paylaşarak kendini, yaptığı işleri, toplumsal ilişkilerini algılar ve anlamlandırır. Yani ortak akılla oluşan bu yapı, insanı yönlendirir. Bireye ortak bir anlamlar dünyası, algılama ve çıkarımlar yapma yetisi kazandıran ortak bir irade, ortak unsurlar, gelenekler, dinî anlayış ve ritüeller ortak bilinç veya kolektif akıl, bireylerin hayat tarzlarını belirler ve ortak duygu, tepki, heyecan ve coşkular üretir. Hayat büyük ölçüde bu kabuller, ortak tasavvurlar ve bilinç yönlendirmesinde sürer gider (Aytaç, 2003).

Asırlarca süren gözlem ve tecrübelerle dayanarak üretilen ve bireyin toplumsal akli benimseyerek üretimine katkıda bulunduğu bu halk kültürü mahsulleri -ki atasözleri de bunların içinde yer almaktadır- ortak aklın/bilincin ve ortak kültürel yapının unsuru olarak kabul edilirler.

3.2. Uygulamalı Akıl

“Amelî akıl, insanın tecrübe ettiği şeylerden yararlanmasını sağlayan melekedir” (Macit, 2013: 19). Birey, edindiği tecrübeler sonucunda, yol göstericilerin desteğiyle ve farklı yöntemler vasıtasıyla iyi ve kötüyü seçmeye, davranış biçimini ve tercihlerini belirlemeye ve bunlara bağlı olarak da hayat tarzını düzenlemeye çalışır. Uygulamaları da bu yönde olur ki bu yetiye “uygulamalı akıl” denir.

Atasözleri “kültürel akıl” ürünüdür. Atasözlerinin tekrara dayanması, uzun yıllar süren gözlemlere göre şekillenmesi, nasihat verici ve fayda sağlayıcı olması, geçmişten bugüne gelen kültürel bir miras olması gibi özellikleri de bunu göstermektedir.

Makalede, Türk dünyasının hemen hemen tamamında ortak olarak kullanılan “akıl” konulu atasözleri üzerinde “kültürel ve uygulamalı akıl” açısından değerlendirmeler yapılmasının yanında “ortak duyu ve düşünce dünyası”nın ne olduğu konusuna da yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda bakılacak ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu atasözleri taşıdıkları anlam ve konularına göre sınıflandırıp bu tasnif dâhilinde ele alacağız. Sonuçta Türk milletinin kültürel kodlarının belirlediği yol, atasözlerinin ortaya koyduğu ortak değerlerin ışığı altında belirlenmeye çalışılacaktır.

4. Konusu Akıl Olan Atasözleri:

Makalede, yukarıda da bahsettiğimiz çerçeve içerisinde akıl konulu atasözleri anlamları ve verdikleri mesaj/nasihatlere göre değerlendirilecektir¹

1. Başkalarının aklıyla hareket ederek başarılı olmak mümkün değildir. Başarı elde edilmiş gibi görünse de bu geçici bir durumdur. Kendi aklıyla hareket etmeyen kişi, belli bir aşamadan sonra ne yapacağını bilemez. Bu tür atasözleri, eğitim ve öğrenmedeki istek, güdülenme, zekâ ve bireysel farklılıklar gibi konuları işlemektedir. Örnek: “Koyma akıl, akıl olmaz” (Türkiye Türkçesi). ~ *Öz akılñ akıl, il akılı nakıl* (Türkmen Türkçesi). ~ *Koyma akıl bolmasa, tortma akl heç bolur* (Özbek Türkçesi). ~ *Akılın bolsa akılğa er, akılın bolmasa nakılğa er* (Kazak Türkçesi)².

2. Akıl insanın kendine aittir. Başkasından elde edilemez. Ancak gözlem ve tecrübelerle akıllı olunur. Akıl, Tanrı tarafından daha doğuştan insana verilmiştir. Sonradan edinilecek bir şey değildir. Ancak bilgi ile geliştirilebilir. Örnek: “Akıl parayla satılmaz. / Akıl pazarda satılmaz” (Türkiye Türkçesi). ~ *Akıl bazarda satılmaz* (Türkmen Türkçesi). ~ *Akıl bazarda satılmas* (Özbek Türkçesi). ~ *Akıl bazarda*

satılmas (Kazak Türkçesi). ~ *Saqıstı sadıp al polbas* (Hakas Türkçesi).~ *Aspa sıvlaha sutan ilme suk* (Çuvaş Türkçesi).³

3. İnsan, kendi aklıyla hareket etse bile birine danışmak, biriyle bilgi alışverişinde bulunmak gerekebilir. Bu açıdan önemli işlerde güvenilen, geniş düşünce sahibi insanlara danışmaktan, onların bilgi ve tecrübesine başvurmaktan kaçınılmamalıdır. İnsanı ilerleten ve diğer canlılardan ayıran farklı düşünmesidir. Herkes aynı düşünse ve aynı şekilde hareket etseydi, ilerleme ve gelişme olmazdı. Bu atasözünde bireylerarası zekâ farklılığından bahsedilmektedir. Akıl akıldan üstündür⁴. / Herkesin aklı bir olsa koyuna çoban bulunmaz. / *Köptön köp akıl çıgat*⁵

4. Herhangi bir işte insanın en büyük yardımcısı ve desteği aklıdır. Akıl olduktan sonra halledilemeyecek bir iş yoktur. O, insana, yaratıcı tarafından doğuştan verilmiştir. İnsan, onu iyi kullanmayı bilirse “Akıl kişiye (adama) sermayedir”⁶ / “Oğlum deli malı neylesin, oğlum akıllı malı neylesin” / “Akıllı oğlan neyer ata malını, akılsız oğlan neyer ata malını” (Türkiye Türkçesi). ~ *Akıllı balaga mal ne kerek? Akılsız balaga mal ne kerek?* (Kırım Tatar Türkçesi). ~ *Yaman ulga da, yahşı ulga da mal yıryma* (Nogay Türkçesi).⁷ / *Akıl var her şey var, akıl yok hiçbir şey yok*⁸. / *İlimdin padişası akıl, sözdün padişası nakil*⁹.

5. İnsanoğlu, başkalarına danışsa da kendi aklını üstün görür. Bir diğer söyleyişle birey kendi aklını beğenir, aklından şikâyet etmez. Bu konuya “kusursuzluk çabası” (Kurt, 2012: 154) denir ve bu çaba bireyde doğuştan vardır: “Akılları pazara çıkartmışlar, herkes (yine) kendi aklını beğenmiş (almış)” / “Akıllar gelin olmuş, herkes kendininkini beğenmiş” / “Kırk kişiye danış kendi aklından şaşma” (Türkiye Türkçesi) ~ *İle geñes, öz bileninden galma* (Türkmen Türkçesi). ~ *Kişige kiñes it, üz bilüviñ bilen iş it* (Tatar Türkçesi).¹⁰

6. Doğru yolu bulmak için aklın izleyeceği yöntem tektir, bu yoldan gidenler aynı sonuca ulaşırlar. Akıllı kişi, aynı zamanda tecrübelerden ve olaylardan ders alabilir. “Akıl için tarık (yol) birdir”¹¹.

7. Akılsız dost, iyi niyetli olsa bile düşünmeden ve fark etmeden yaptıklarıyla dostuna zarar verebilir. Düşman akılıysa, akıl yoluyla onun yapacakları tahmin edilir, ona göre tedbir alınır. “Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır” / “Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun” / “Akıllı düşman akılsız dosttan yeğdir” (Türkiye Türkçesi). ~ *Akmak dostdan, dana düşman yagsı* (Türkmen Türkçesi). ~ *Ahmak dostdan, dana düşman yagsı* (Özbek Türkçesi). ~ *Akıldı duspan tentek dostan artık* (Kazak Türkçesi). ~ *Asla taşmanran an hara, ayvan tursan hara* (Çuvaş Türkçesi).¹²

8. Akıllı kişi her zaman üstün tutulmalıdır. Kişilik oluşumunda insanın çevresi ile toplumun etkileri inkâr edilemez. İnsan kişiler arası ilişkilerde yanındakine güvenmek ve dayanmak ister. “Akıllıyla taş taşımak, deliyle bal yemekten yeğdir”

(Türkiye Türkçesi). ~ *Ekilsiz bilen polu yigiche, ekillik bilen taş toşu* (Uygur Türkçesi). ~ *Akimakpen as işkenşe, akıldımen tas köter* (Kazak Türkçesi)¹³.

9. Akılsızca, düşünmeden hareket etmek insana sorun çıkarır, yapılacak iş kolay bile olsa zorlaşır. Bu yüzden sakın olmak ve düşünerek iş yapmak tercih edilir. Bu atasözünde akıl farklı bir benzetmeyle ele alınmıştır. Gazali'nin de dediği gibi, insanın bedeni şehir; akıl yani insanın idrak edici gücü o şehri idare eden padişah gibidir. Onun idrak edici güçleri ise padişahın askerleri ve yardımcıları gibidir. Kısacası akıl, bireyi idare eden bir güçtür. Eğer insanın sınırlarını bozan, duygularını alt üst eden bir olay olursa önce insan bedeni zarar görür. "Akılsız başın zahmetini ayaklar çeker" (Türkiye Türkçesi). ~ *Başda akıl bolmasa, iki ayaga güyç düşer* (Türkmen Türkçesi). ~ *Ekilsiz başniñ derdini put tartidu* (Uygur Türkçesi). ~ *Basta mıy jok bolsa, eki ayakka küş tüser* (Kazak Türkçesi). ~ *Ali tunine pü siklet* (Çuvaş Türkçesi)¹⁴. / Akılsız iti (köpeği) yol kocatır. / Balık ağa girdikten sonra akli başına gelir.

10. Akıllı kişi, olumsuzlukları görebilerek gözlemler, sonuçta olumlu davranışlar geliştirebilir. "Edebi edepsizden öğren" (Türkiye Türkçesi) ~ *Akıllı edepni edepsizden öğrenir*. (Kırım Tatar Türkçesi)¹⁵.

11. Her şeye hazırlıklı olmak gerekir. Akıl da bunu gerektirir. İnsanoğlu ummadığı, düşünmediği şeylerle karşılaşabilir. "Akla gelmeyen başa gelir ~ Akla gelen başa gelir".

12. Akıllı olmanın takvim yaşıyla bir ilgisi yoktur, bazı insanların takvim yaşı ileride olsa da zekâ yaşı geride olabilir. Bu atasözünde öğrenme konusundaki bireysel farklılıklara işaret edildiğini de söylemek mümkündür. "Akıl yaşta değil baştadır" (Türkiye Türkçesi) ~ *Akil yaşda bolmaz, başda bolar* (Türkmen Türkçesi). ~ *Akl yaşta emes, baştadır* (Özbek Türkçesi). ~ *Akil casta emes basta* (Kazak Türkçesi). ~ *Huyga çastañ nimes, pastañ* (Hakas Türkçesi)¹⁶.

13. Tembel, kendisine buyurulan işi yapmamak için ya onun yapılmasına ihtiyaç olmadığını söyler ya da buyurulan biçimde değil işine geldiği biçimde yapmayı önerir. Bu atasözünde de bireysel farklılıklar ve eğitim konusuna değinilmektedir. "Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin" (Türkiye Türkçesi). ~ *Erñeve iş buyursañ, ol saña akıl biyr* (Türkmen Türkçesi). ~ *Tambalga iş buyursañ, atañ dek nasihat beradi* (Özbek Türkçesi). ~ *Calkoogo iş buyursañ, özüñö akıl üyrötöt* (Kırgız Türkçesi). ~ *Süreğe suoh süüs sübeleh* (Yakut Türkçesi)¹⁷.

14. Akıllı olmak yanında atak ve hızlı olmak da önemlidir. Bazen bir işi fazla düşünmek ya da irdelemek zaman kaybına sebep olur. Eğitim durumu ve bireysel farklılıklar, insanların farklı karakterlere sahip olmasını sağlayan özelliklerdendir. "Akıllı düşününceye kadar deli çayı geçer" (Türkiye Türkçesi). ~ *Akıllı oylanyañça, tentek işni bitirer*. - *Sag sagımyanga, deli suvdan geçer* (Türkmen Türkçesi). ~ *Ekillik*

oylap turgiçe, ehmek sudin üzüp ötüptu (Uygur Türkçesi). ~ *Akıldı oylaganşa, akımak suvğa keter.* – *Ez ezip bolğanşa, tevel cumısın bitirip bezip bolar* (Kazak Türkçesi). ~ *Aslı ankarsa iliççen uhmałhi tusa ta tuna* (Çuvaş Türkçesi)¹⁸. / “Akıllı köprü arayınca dek deli suyu geçer” / “Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu everir”.

15. Değmeyecek şeylerle uğraşmak, akıllı boşuna kullanmak demektir. İsteği olmayan, güdülenmemiş, düşünmeyen birine anlamayacağı şeyleri öğretmek neredeyse imkânsızdır. Kısacası akıl, olumlu davranışlar geliştirmede çok önemlidir. “Tatsız aşa tuz neylesin, akılsız başa söz neylesin”.

Ayrıca, bir delinin yaptığı bir işi akıllıların düzeltmek yerine yeniden yapması daha iyidir. Akılla ve planlayarak hareket etmek zaman kaybını önler. “Bir deli kuyuya bir taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış”.

16. Duygusal değil, akılcı davranmak gerekir. Geçici bir olayın etkisinde kalan bir birey, akıyla hareket edip akılı doğrultusunda davranışlar göstermeyebilir: “Acıklı (dertli) başta akıl olmaz”. Büyük sıkıntılar içinde bulunanlar mantık dışı işler yapabilirler.

Anlamları açısından değerlendirilen “akıl” konulu atasözlerinde insan psikolojisi ile ilgili olarak “eğitim ve kişilik” konuları ele alınmış görülmektedir. Öncelikle, eğitim ve öğrenme, istekli olma, güdülenmenin önemli olduğunu vurgulayan, zekâ ve bireysel farklılıklara temas eden atasözlerinden söz edilebilir. Bu konuların 1. ve 12. atasözlerinde işlendiği görülmektedir.

İkinci olarak atasözlerinin akla ve mantığa seslenerek kişiyi hayata hazırladığı, sosyal açıdan yetenekli bireyler olmaları konusunda yardımcı olduğu konusu yer almaktadır. 6, 7, 8, 9, 10, 13 numaralı atasözleri bu anlamları içermektedir.

Diğer ele alınan konu “kusursuzluk yasası” olarak da bilinir. İnsanoğlu kendini beğenen bir yapıya sahiptir. Her şeyden şikâyet eden insan, aklından şikâyet etmez. Bu, insanoğlunda doğuştan vardır. Bu görüşün, 5 numaralı atasözünde yer aldığı tespit edilmektedir.

Akıl konulu atasözlerinin çoğunda “kişilik, kişilik farklılıkları, kişilikte benimseme ve uyum, endişe, tereddüt gibi duygular; kişilik bozuklukları, kişiliğin önemi” gibi konular ele alınmaktadır. Bu durum, Türk kültürünün öncelikle insana değer verdiğini, insanın kişiliği, kişilik oluşumu, insan eğitimi ve davranışlarına önem verdiğini göstermektedir (2, 3, 4, 11, 12, 14, 15, 16 numaralı atasözleri).

Atasözleri “kültür” denilen değerler bütünü içerisinde her toplumun kendine has yaşayış ve davranışlarından ortaya çıkmıştır. Yani toplumun özünü gösterir. Bu açıdan ele alındığında akıl konulu atasözlerinin akıllılık/akılsızlık açısından tecrübe ve gözlemlere dayalı olarak yol gösterici olmasıyla, doğru/yanlış, iyi/kötü, vs.

seçiciliğiyle, davranışları belirleme ve yarar gözetme gibi hayat tarzını etkileyerek sosyal alanda uygulanmasıyla, belli ölçü ve değerlerin toplumda yerleşmesiyle de sosyal değerler sistemi açısından önem taşıdığı ve taşıyacağı açıkça görülmektedir. Bundan hareketle, atasözlerinin sosyal hayatın bazı alanlarında özellikle eğitimin çeşitli boyutlarında, bir milletin kendi kültürünün tanıtılıp öğretilmesinde kullanılması gerektiğini vurgulamak gerekir.

Konusu “akıl” olan atasözleri topluma sosyal değer olarak yerleşmekte ve insanlara “ortak akıl” yolunu göstermektedir. Mesela: Doğru ve dürüst yapılacak işte yol gösterici olan akıldır. Akıl, insanda doğuştan vardır; gözlem ve tecrübeyle zenginleştirilir. İnsan her ne kadar kendi aklına güvense de danışmakta fayda vardır. Herkesin her şeyi bilmesi mümkün değildir. Olaylar karşısında duygusal değil akılcı davranmak gerekir. Bütün bunlar, hayat tarzımızı da etkileyen ortak değerler bütünüdür. Kültürel değerler toplumdan topluma değişebildiğine göre bir bireyin davranışları kendi kültürü içinde değerlendirilmelidir. Bir birey içinde bulunduğu toplumun ortak aklı/bilinci ile hareket edildiğinde manevi ve toplumsal yanını tamamlayarak, hayat karşısındaki tavrını belirleyerek huzur ve mutluluğu yakalayabilir. Bunu da ancak yine bu değerleri kullanarak eğitim yoluyla ve ortak akılla bireylere kazandırmak mümkündür.

5. Genel Değerlendirme ve Sonuç:

Sosyal değerler içerisinde önemli bir yer tutan atasözleri, toplumu ayakta tutan değerleri nesilden nesile taşırlar. Bu taşıma sürecinde tarihle bağ kurulurken bir yandan da kültürel kodlar aktarılır. Bu kodlar kültürel değerlerin oluşmasını sağlar.

Tecrübeye dayanarak ortaya çıkıp tarihten bugüne uzanan süreçte kalıcı olan, kültürel miras kabul edilen, “kültürel akıl” örneği olan atasözleri, temelde tarihî ve manevî değerlere dayanmaktadır. Bu yolla her kültür kendi bünyesinde oluşturduğu kültürel akıl ile olaylara ve düşüncelerine yön vermekte, hayat tarzını belirleyerek tavrı almaktadır. Bu tavırla ve davranış biçimimizle belirlediğimiz değerler bütünü, tercihlerimiz, kabullerimiz, hükümlerimiz hem insanlar arası ilişkilerimizi belirlemekte hem de hayata karşı bakışımızı ve duruşumuzu göstermektedir. Bu açıdan atasözleri, bizi biz yapan, diğerlerinden bizi ayıran, millî yapımızı oluşturan anlamlar birliğidir, ortak bir değerdir.

Tecrübelerden yararlanma, hayat tarzını ve davranış biçimini düzenleme konusundaki etkisi, atasözlerinde ‘uygulamalı akıl’ın kullanıldığını da göstermektedir. Uygulamalı akıl, toplum içindeki birlik, dayanışma ve uzlaşmanın bir göstergesidir. Anlaşmayı sağlayan, birlikte yaşama kültürünü oluşturan, ortak duygu ve düşünceleri paylaşmamızı sağlayan, bir kültüre ait olma bilincini yaratan, kültürel akılı işler hale getiren uygulamalı akıldır. Ortak kültür kodlarının benimsenmesi ve uygulanması ile ortak katılımı sistemli bir şekilde sağlayan ve birliği kuran da bu

akıldır. Ortaklığın temelinde yer alan tarihî bağ da bu yolla ortaya çıkmakta, böylece bilinmeyen başlangıçtaki gözlem ve tecrübelerle dayanan temel felsefeye bağlılığı da göstermektedir.

Türk dünyasındaki akılla ilgili ortak atasözlerinde “ortak akıl”ın ortaya çıktığı; kültürel değerler ve bunların uygulanması açısından ele alındığında hem kültürün hem de hakların ‘ortak akıl’ yoluyla topluma yerleştirildiği görülmektedir. Buna ek olarak Türk topluluklarının düşünme tarzının aynı olduğu yani bu toplulukların aynı zihni mekânda yaşadığı ve aynı sosyal yapıyı paylaştığı ortadadır. Dolayısıyla akıl konulu atasözleri “milli kimlik / karakter”ın bir ifadesidir.

Akılla ilgili atasözleri, akıl yoluyla yapılacak işler hakkında bilgi vericiliği ve yol göstericiliği yanında hayatla mücadele ederken aklın yeri, toplum iletişimi ve dilinde, sosyal ve kültürel şekillenişte akıllı davranışın önemi, bilgi birikimi elde edip bunu korumak ve diğer nesillere aktarmada, tecrübelerin gelecek nesillere aktarılmasında akıllı olmanın değeri ve aklın merkeze alındığı ortak bir yapıya işaret etmektedir.

Türk dünyasında ortak olan değerlerden bazıları evrensel değerler olarak da karşımıza çıkar. Genel olan bu evrensel değerler, bütün toplumlarda benzerlik arz eder.

Akıllı davranmak gerektiğini, akılsızlığın başımıza neler getirebileceğini bize özetleyen atasözleri, tarihî dönemlerdeki hayatımız ile tecrübelerimizin kültürel temelini atması yanında sözlü anayasa diyebileceğimiz “Türk töresi”nin de geçmişten bugüne kadar ulaşan bir görüntüsüdür.

Atasözleri akıllılık ve akılsızlık ölçeğinde yapılan işlerin sonucunun ne olacağını bize sebep-sonuç ilişkisi içinde anlatırlar. Bu anlamda ders vericidirler.

Türk dünyasında kullanılan “akıl” konulu atasözleri üzerindeki değerlendirmeden hareketle şunları söylemek mümkündür: Farklı dinlerde, farklı kültürlerin etkileşiminde olmalarına ve birbirinden uzak coğrafyalarda uzun süredir ayrı yaşamalarına rağmen Türk dünyası atasözlerine göre en gerçek yol gösterici akıl ve onunla doğrudan bağlantılı olan bilim/ilim yoludur. Akıl yoluyla yapılması gerekenleri aktaran atasözleri, Türk milletinin zihin yapısının bir göstergesi, aynı zamanda Türk dünyasının ortak kültürel değerlere ve kültürel belleğe sahip olduğunun, bir ve bütün olduğunun da ifadesidirler.

Kısaltmalar

afgn. (Afganistan Türkçesi); ahsk. (Ahıska Türkçesi); alty. (Altay Türkçesi); altn. (Altınordu Türkçesi); balk. (Makedonya-Kosova Türkçesi); başk. (Başkurt Türkçesi); blgr. (Bulgaristan Türkçesi); btrk. (Batı Trakya Türkçesi); çağt. (Çağatay Türkçesi); dbrc. (Dobruca Türkçesi); çuvş. (Çuvaş Türkçesi); dbrc. (Dobruca Türkçesi); dlrn. (Deliorman Türkçesi); dltü. (Divanü Lugat’it-Türk); gagz. (Gagavuz Türkçesi); gazr. (Güney Azerbaycan Türkçesi); haks. (Hakas Türkçesi); hrsn. (Horasan Türkçesi);

kary. (Karay-Kırımçak Türkçesi); kazk. (Kazak Türkçesi); kazr. (Kuzey Azerbaycan Türkçesi); kbrs. (Kıbrıs Türkçesi); kerk. (Musul-Kerkük Türkçesi); kırm. (Kırım Tatar Türkçesi); kklp. (Karakalpak Türkçesi); kpçk. (Kıpçak Türkçesi); krçy. (Karaçay-Malkar Türkçesi); krgz. (Kırgız Türkçesi); kşky. (Kaşgay Türkçesi); kumk. (Kumuk Türkçesi); nog. (Nogay Türkçesi); oğzt. (Oğuz Türkçesi); osml. (Osmanlı Türkçesi); özb. (Özbek Türkçesi); tatr. (Kazan Tatar Türkçesi); trkm. (Türkmen Türkçesi); ttü. (Türkiye Türkçesi); tuva. (Tuva Türkçesi); uyg. (Uygur Türkçesi); yakt. (Yakt (Saha) Türkçesi).

Son Notlar

- 1 Türk dünyasında ortak kullanılan atasözleri “Özkul Çobanoğlu (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara” adlı eserden tespit edilmiştir. “Akıl”la ilgili çok daha fazla ortak atasözünün bulunduğu malumumuzdur. Buradaki her maddede Türk lehçelerinin her bir grubundan birer örnek metin içerisinde diğerleri dipnotta verilecektir.
- 2 ttü. Koyma akıldan akıl olmaz./ osml. *Sokma akıl, sekiz adım gider.*/ balk. *Sokma akıl, yok akıl.*/ blgr. *Koyma akıldan akıl olmaz.*/ dbrc. *Öz akılın akıl, el akılı pakıl.*/ gagz. *Sokma akıl akıl olmaz.*/ gazr. *Sokma akıl akıl olmaz.*/ kazr. *Koyma haldan hal olmaz, hal özü esli gerek.*/ kırm. *Oz akılñ – akıldır, el akılı – pakıldır.*/ kklp. *Akılñ bolsa akılga er, akılñ bolmasa nakılga er.*/ tatr. *Üz akılñ üzekte, kişi akıl kiştekte.*/ urml. *Dogma olmaan sora hoyulma turmay.*
- 3 altn. *Akil paraman satılmaz.*/ osml. *Akil para ile satılmaz.*/ afgn. *Akil bolvosu köz tamdın teşiği.*/ alty. *Uhbasti üretpе ötböstü cülübe.*/ balk. *Akil pareylen akınmas.*/ başk. *Akil bazarda hatılmas.*/ blgr. *Akil pazarda satılmaz.*/ dbrc. *Akil para man satılmaz.*/ dlrm. *Akil pazâda satılmaz.*/ gagz. *Akil pazarda satılmaz.*/ gazr. *Edeb bazarda satılmaz.*/ kazr. *Agıl bazarda satılmaz.*/ kbrs. *Akil pazarda satılmaz.*/ kırm. *Akil bazarda satılmaz.*/ kklp. *Akil bazarda satılmaydı.*/ krçy. *Akil bazarda satılmaydı.*/ krgz. *Akil bazarda satılбайt.*/ kşky. *Ekl bazarda bulunmaz.*/ Edeb bazarda satılmaz./ kumk. *Hakil satılıp alınmay.*/ tatr. *Akil bazarda satılmas.*/ tuva. *Ugaan akşa-bile sattınmas.*/ uyg. *Ekilni ahçıga setivalgili bolmas.*
- 4 Hamdi Hasan (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, TDK Yay., Ankara, s. 27.
- 5 “Herkesе danışıldığında daha farklı düşünceler ortaya konur”. Ülkü Çelik Şavk (2002). *Kırgız Atasözleri*, TDK Yay., Ankara, s.152.
- 6 *Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü* (1989). Dergah Yayınları, 4. baskı, İst. 1989, s.39; “Akıl bük sermayedir.” Hamdi Hasan (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, TDK Yay., Ankara, s. 27.
- 7 altn. *Atadin akıllı uluna mal ne kerek, akılsız uluna mal ne kerek.*/ oğzt. *Oğul dahı neylesün, baba ölüp mal kalmasa; baba malından ne faide başda devlet olmasa.*/ osml. *Akıllı oğlan neyler ata malını, akılsız oğlan neyler ata malını.*/ balk. *Deli neyler mali, akıllı neyler mali.*/ başk. *Yakşı balaga ata mali kerekmey, yaman balaga mal kaldırıv kerekmey.*/ blgr. *Akıllı neyler balı, akılsız neyler mali.*/ dbrc. *Akıllı balaga mal ne kerek, akılsız balaga mal ne kerek.*/ gazr. *Şourlu oğul neyler ata pulunu, bi şour oğul neyler ata malunu.*/ kazr. *Oğul yönlü olsa neyler ata malını yönsüz olsa neyler ata malını.*/ kbrs. *Hayırlı eyler mali, hayırsız neyler mali.*/ kerk. *Eyi evlat neynesin baba mali harap evlat neynesin baba mali.*
- 8 Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler II (1996). TDK Yay., Ankara, s. 21.
- 9 Ülkü Çelik Şavk (2002). *Kırgız Atasözleri*, TDK Yay., Ankara, s.127.
- 10 altn. *Bilip yasagan aldanmas.*/ oğzt. *Bir bilüre tanış, bildüğün işle.*/ osml. *Bilire danış bildiğin işle.*/ blgr. *Kırk kişiye danış, kendi aklından şaşma.*/ kazr. *Öz algımı özgeye verme.*/ kşky. *Öz bildiğini elden koyma.*
- 11 *Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü* (1989). Dergah Yayınları, 4. baskı, İst., s.39.
- 12 çağt. *Akılsız dostdın akıllı düşman yahşidür.*/ oğzt. *Cahilün dostluğından alimün düşmanlığı yğdür.*/ osml. *Akıllı düşman, akılsız dosttan yeğdir.*/ afgn. *Nadandan dozok âzâr.*/ ahsk. *Ahullı düşmen, nadan dostdan yahşidür.*/ balk. *Akıllı düşmandan korkma, akılsız dosttan kork.*/ başk. *Akıllı düşman nadan dutsan yakşırak.*/ blgr. *Budala dosttan, akıllı düşman iyidir.*/ dbrc. *Akıllı düşman, akılsız dosttan iygidir.*

- dlrm. Akılsız dostun olcâna akıllı düşmanın olsun./ gazg. Aarif düşman, ahmak dosttan taa iyi./ gazr. Deli dosttan ağıllı düşman yaşıdır./ haks. Hıyga ırcı, alıg mancıdañ arth./ kary. Akıllı düşman, gamor dostan şadır./ kazr. Ağıllı düşman nadan dosttan yaşıdır./ kbrs. Akıllı düşman akılsız dosddan eyidir./ kerk. Akıllı düşman akılsız dosttan yeğdir./ kırm. Deli dostuñ olunça, akıllı düşmanıñ olsun./ kklp. Akılsız dostan, akılı düşpan artık./ krçy. Teli şahuñdan akıllı cavuñ aşu./ krgz. Akılsız doston, akılduu düşman artık./ kşky. Ekili düşmen ekili yoh dostan yeyterdir./ kumk. Akıllı düşman, akılsız dosttan aruvdur./ tatr. Cüler dustan akıllı düşman yaşırak./ uyg. Ehmek dosttin ekillik düşmen yaşı./ tuva. Amaay öñnükke köörge kajar dayzan deerredir./ yakt. Öydööh östööh ahaarı dogar bıdan orduk.
- 13 oğzt. Deli ile konuşımdan uslu ile savaşı yeğdir./ osml. Nâdân ile konuşımdan ârif ile taş atmak yeğdir. Deli ile helva yemekten uslu ile savaşı yeğdir./ ahsk. Ahıllıyinen çekkişmeñ ceyilinen halova yemeden eydür./ blgr. Akıllı ile taş taşımak, ahmakla helva yemekten iyidir./ gazr. Ahil ilen taş daşı cail ilen bal yeme./ kazr. Esil ile daş daşı bed esile eme aşu, cahil ile aş eme ahil ile daş daşı./ kırm. Akılsıznen aş aşğance, akıllınen taş taşu./ kklp. Akımakpen as işkenşe, akıldımen taş köter./ urml. Ahıllınen çuvala d'ir.
- 14 kpçk. Adak al kılisa nağeh hasleti şum bela başka kilür. / altn. Akılsız başnın ayaklar çeker zahmetini./ osml. Akılsız başın zahmetini ayak çeker./ afgn. Akıl bolvosu putka küç kelet. / ahsk. Ahılsız baş elinden sefil ayak neler çekiye./ balk. Akılsız baş ayakları yoroltoror./ başk. Başnında akılıñ bulmaha ayagıña kôs./ blgr. Akılsız başın belâsını ayak çeker./ dbrç. Başta akıl bolmasa eki ayakka zor gelir./ dlrm. Akılsız baş sâbine kaz güttür./ gazg. Akılsız başın zahmetini ayak çeker./ gazr. Başa geleni ayak çeker./ kary. Başta akıl bolmasa, eki ayakka zo verir./ kazr. Ahmak başın belâsını ayaklar çeker./ kbrs. Akılsız başın cezasını ayaklar çeker./ kerk. Akılsız başın zahmetini ayak çeker./ kırm. Akılsız başnıñ belâsını aâk çeker./ kklp. Basta mi bolmasa, yeke ayakka tımın bolmaydı./ krçy. Başdan akıl ketse; eki ayakka küç kirir./ kşky. Akılı olmayanıñ, canı azabdadır./ nogy. Başta akıl bolmasa, eki ayakka küş keler./ tatr. Başnında miyüñ bulmasa, ayagıña avrılık./ urml. Deli başha bola, ayahlarga da ragatlıh yoh.
- 15 osml. Edebli edebi edebisizden öğrenmiş. / blgr. Edebsizden ırsını satın al. / gazr. Edebi edebisizden örgeş. / kazr. Edebi kimden öyrendin? Edebsizden. / kbrs. Terbiye terbiyesizden öğrenilir. / krçy. Akılı akılsızdan üren. / krgz. Adepsizden da edeptüülükü üyrön. / kşky. Edeb bazarda satılmaz. / özbk. Adabni beadabdan örgan. / trkm. Edebi biedeplerden övren.
- 16 dltü. Tirig esen bolsa tang öküş körür./ altn. Akıl çasta bolmas, basta bolur. – Akıl casta tuvil basta./ çağt. Akıl başda imes yaşıdadur./ osml. Akıl yaşta değıl baştadır./ afgn. Akıl yaşda bolmaz, başda bolar./ balk. Akıl yaşta dıldr, baştadır./ başk. Akıl yeşte tügil başta./ bbck. Akıl yaşta değıl, baştadır./ blgr. Akıl yaşta değıl, baştadır./ dbrç. Akıl yaşta tuvil, baştadır./ dlrm. Akıl yaşta dil, başta./ gazg. Akıl yaşta diil, baştadır. / gazr. Kişinin yaşına bahma başına bah./ hrsn. Akıl yaşda değıl, başsadu./ kary. Akıl çasta tuvil, başta./ kazr. Ağıl başda olar, yaşda olmaz./ kbrs. Akıl yaşda değıl, baştadır./ kerk. Akıl yaşta döğü baştadı./ kırm. Akıl çasta tuvil, baştadır./ kklp. Akıl casta emes, basta./ krçy. Akıl kartda da, çasta da tüldü, başdadı./ krgz. Akıl çasta emes başta bolot./ kşky. Ekil yaşda deyiş baştadır./ kumk. Hakıl yaşda bolmas, başda bolur./ nogy. Akıl yasta tuvil, basta. / tatr. Akıl yaşta tügel, başta./ uyg. Ekil yaşta emes, başta./ yakt. Öy saaska buolbakka, töböğö baar buolar.
- 17 dltü. Ermegüke eşik art bolur./ altn. Erinçekke iş buyursan saga es uyretir./ oğzt. Kahala yumuş buyursan, yedi kitablık nesihat eder./ osml. Tembele iş buyur sana akıl öğretsin./ balk. Dembele iş cüster, o sana akıl cüstersin./ başk. Yalkayza iş öyrethiñ, il siñe akıl öyrettir./ blgr. Yolla haylazı işe, akıl versin sana./ dbrç. Aylazga iş berseñ, o saga nasiyat berir./ dlrm. İş buyü püsür akıl vêsın sana./ gazg. Haylazga iş sööle sana marefet öretsin./ gazr. Tênbêlé iş buyur, o sênê ağıl öyretsin./ kary. Dombelge bir iş ısmarlasan – sana anan-baban terbiesin verir./ kazr. Kürê kulluk buyurursan kaydar sênê nêsihê verêr./ kbrs. Tembele iş buyur arkasından sen git./ kırm. Tenbelge iş buırsañ saña akıl ogretir./ kklp. Calkavga is buyırsañ sagan akıl üyretedi./ tatr. Yalkavga yomış kuşsañ, ul siña akıl bire./ uyg. Horunni işka buyursañ, atañdin artuk ekil körsiter.
- 18 altn. Akıllı akıl tüşüngeçe tentek işin körür./ oğzt. Uslu sanur sanunca delü oğlın everür./ osml. Akıllı köprü araymıcağa dek, deli oğlunu everir./ afgn. Min çenede bir tandık ceniptir./ balk. Akıllı düşürken, dli düğün yapar./ başk. Akıllı uym uylagansı, işer işin bötörgön./ blgr. Akıllı düşünene kadar deli suyu geçer./ dbrç. Akıllı tüşünip algaşı, akılsız işin pitiñir./ dlrm. Eşek alaf beklerken bi

çiten saman yemiş./ gazr. Ekilli çayı dehetliye deli vurar çayı geçer./ haks. Hıga sağinganca teere alig sugrı irtibizer./ kary. Akıllı tüşinip tapkaşık, matuvniñ ulı tuvgan./ kazr. Agıllı fikirleşince deli çaydan keçdi./ kırm. Akıllı oylağance, tentek işini bitirir./ krçy. Akıllı sağış etginçi, teli işin bitdirir./ kşky. Ekilli durdu sayğış saya, deli öz oğlunu evlendirdi./ tatr. Uylı uylap torgançı, tevekkeleneñ ei betken. – Akıllı küper tapkançı, santıy sudan kiçken.

Kaynakça

- Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü*. (1989). 4. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Aksoy, Ömer Asım. (1995). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: İnkılâp Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig-I*. İstanbul: MEB Basımevi.
- . (1985). *Kutadgu Bilig-II*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aranyosi, Ezgi Ulusoy. (2010). "Atasözü" Neydi, Ne Oldu?", *Millî Folklor*, Yıl: 22, sayı: 88, s.14.
- Atak, Seyit Ahmet. (2009). "Aydınlanma Felsefesinin Bir Kazanımı Olarak Akıl", *SBArD*, Mart, sayı: 13, s. 55-64.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. (1996). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aytaç, Ömer. (2003). "Bilincin Sosyolojik Analizi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 4. Erişim tarihi: 25.11.2016. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000067893>.
- Çobanoğlu, Özkul. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Deveci, Melek. (2007). "Gazâlî'nin Düşünce Sisteminde Aklın Yeri". Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Elçin, Şükrü. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1992). *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gazâlî. (1975). *İhyâu' Ulûmi'd -Din*. Çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları. Cilt. 1-3.
- Hamdi, Hasan. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, Ankara: TDK Yayınları.
- Journet, Nicolas. (2009). "Kültür Nedir?", *Evrenselden Özele Kültür*. Der: Nicolas Journet. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1988). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Koç, Bilal. (2012). "Türk Devleti'nde Akıl: Kutadgu Bilig ve Babürnâme", *AÜ – DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 31, Sayı: 52, s: 55-78.
- Kurt, İhsan. (2012). *Türk Atasözlerine Psikolojik Yaklaşımlar*, 3. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- . (2002). *Psikolojiden Kültüre*. İstanbul: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Macit, Nadim. (2013). "Türk Milliyetçiliği ya da Kültürel Akıl: Zihniyet ve Eylem", *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Nisan, 1-26 (Erişim tarihi: 27.12.2016. www.turkakademisi.org.tr)

- Parla, Taha. (1992). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri. (1983). “Eski Atasözleri Üzerine”. *Şükrü Elçin Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. s. 275-291.
- Şavk, Ülkü Çevik. (2002). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: TDK Yay.
- Turhan, Mümtaz. (1969). *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Uysal, Enver. (2004). “Kindî ve Fârâbî’de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlakî İçeriği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, s. 141–156.